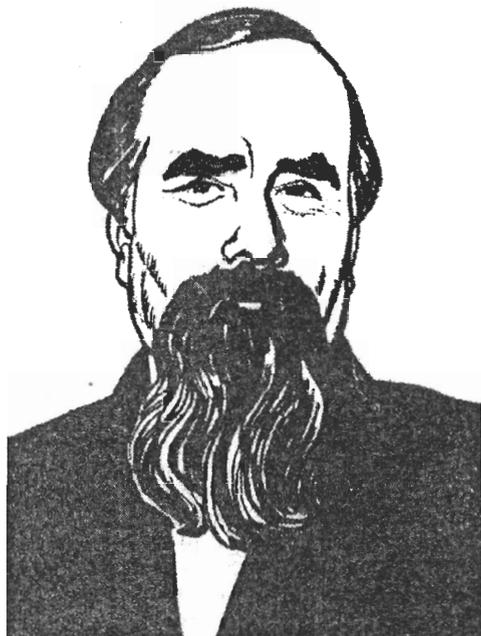

ІСТОРИК, ЯКИЙ ЗАВЖДИ ЗАЛИШАВСЯ УКРАЇНЦЕМ (до сторіччя проф. Шевченка І.І.)

Ярослав КАЛАКУРА,
д-р іст. наук, проф.,
ст. наук. співроб НДІУ

18 березня 2003р. виповнилося б 100 років професорові Київського університету ім. Т.Шевченка, докторові історичних наук Івану Івановичу Шевченку. З цієї нагоди в університеті відбулися історіографічні читання, присвячені пам'яті визначного українського історика і талановитого педагога. У доповіді "Історик за покликанням" автора цих рядків, у численних виступах науковців, спогадах колег та учнів ученого: Петра Федорчака, Мая Панчука, Сергія Клапчука, Валентина Хоменка, Галини Кривошеї, Миколи Бойка, Віктора Червінського, Юрія Горбаня та інших наголошувалося, що І.І.Шевченко – це знакова постать української історіографії 50-х – початку 70-х років 20ст., унікальне явище в історичній науці, в університетській освіті, у національній культурі. Земляк Івана Івановича Олексій Щириця назвав його "лицарем українознавства", оскільки все життя історика було присвячене Україні, дослідженню її історії, збереженню її національної самобутності. Не одне повоєнне покоління студентів Шевченкового університету пройшло повчальну школу професора, якого за посріблену сивиною бороду люб'язно називали "Дід" або "Борода". Мало хто з них здогадувався, що ця борода маскувала глибокі рубці на обличчі, що залишилися від перебування в беріївській катівні у 1938-1939 рр. З кличкою "Дід" студенти й аспіранти пов'язували природну мудрість і розважливість професора, його великий життєвий досвід, доброзичливість і батьківську опіку.

Формування українськості І.І.Шевченка було закладено генетично. Народився він 18 березня 1903р. у с. Бобровиця, що на Чигиринщині, на цій святій козацькій землі, що дала людству і Великому Тарасу. Родовід Шевченка має давні козацькі витоки. Сам Іван зростав і виховувався у діда і баби, оскільки батько втопився на переправі біля дніпровських порогів, а мати працювала в наймах у поміщика. З дитинства хлопець цікавився славною історією Чигиринщини, овіяною козацькою та гайдамацькою героїкою, освітаною в історичних переказах, піснях і думках кобзарів, у поезії Тараса Шевченка. Він самотужки навчився читати, з інтересом ходив до школи в Бобровиці, а з 12 років був змушений батракувати, хоч мрія здобути освіту, стати учителем не покидала його. І ось у 1921р. 18-річний Іван закінчує шестимісячні педагогічні курси в Чигирині і стає учителем трудової школи. Це був важливий і цікавий період українського відродження, започаткований утворенням Української Народної Республіки, частково продовжений політикою "українізації", що її проводили більшовики з метою ослаблення українського руху опору і насадження своєї влади. І.І. Шевченко був одним з активних провідників українізації, прищеплював учням інтерес до історії України, рідного краю, любов до української мови. Па-

ралельно і сам продовжував учитися: закінчив трирічні педагогічні курси, а згодом історичний факультет Київського педінституту, викладав історію в зоотехнікумі.

Тогочасні підручники з української історії ще частково базувалися на працях М.Грушевського, Д.Багалія, О.Єфименко, М.Слабченка, Д.Яворицького та інших прихильників окремишності історії українського народу. Водночас дедалі активніше запроваджувалася марксистська схема історичного процесу, насаджувався партійно-класовий підхід до оцінки подій і явищ, історична наука зазнавала ревізії та більшовицької ідеологізації. За таких умов Іван Іванович, з одного боку, здобув належний багаж знань з української історії і щедро передавав їх учням, утвердився в національно-демократичному розумінні історії українського народу, а з другого боку, він як і багато інших учителів та викладачів, був змушений опанувати марксистську, так звану матеріалістичну історіографію і дотримуватися її офіційних парадигм. Особливо важко довелося йому пережити драматичні події 30-х років: припинення політики українізації, заборону історичної схеми і концепції М.Грушевського та звинувачення його в буржуазному націоналізмі, зловісну критику "яворщини", судові процеси над учасниками СВУ і національного центру, насильницьку колективізацію, голодомор 1932-1933рр., масові репресії і великий терор, канонізацію Короткого курсу історії ВКП(б) як "останнього слова в історичній науці". Усе це не могло не відбитися на світогляді Івана Івановича, тим більше, що з 1929 р. він уже був членом ВКП(б), а з 1930 по 1938 рік перебував на партійній роботі: редагував районну газету в Переяславі, обирався там секретарем райкому, працював у партійних органах Києва та області. Тут важливо наголосити, що серед тогочасних комуністів і партійних працівників було немало свідомих українців, які лояльно ставилися до ідеї соціалізму, але з українським обличчям, дбали про розвиток та збереження рідної мови і культури, про підготовку національної інтелігенції. Сталіністи називали їх націонал-комуністами, націонал-ухильниками, чимало з них були репресовані. До речі, у 1938р. І.І.Шевченко теж був заарештований, перебуваючи на посаді завідувача шкіл і науки Київського обкому КП(б)У і звільнений у квітні 1939р. не без участі

М.С.Хрущова – тодішнього першого секретаря ЦК КП(б)У. Відомо, що під час допитів слідчі добивалися “зіннання” в буржуазному націоналізмі, “відомостей” про “ворожі елементи” в середовищі київської інтелігенції.

У грудні 1943р. І.І.Шевченка після звільнення Києва від гітлерівців було відкликано з армії і призначено викладачем марксизму-ленінізму Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, де він працював до кінця свого життя. Тут захистив кандидатську і докторську дисертації, став доцентом і професором, завідував кафедрою, обирався секретарем парткому. На всіх цих посадах він залишався українським патріотом, борцем за українськість університету, що не подобалося тодішнім можновладцям, і вони не раз піддавали його цькуванню, намагалися навіть спростувати його з Києва.

Лекції з історії партії, з марксизму-ленінізму, які читав І.І.Шевченко на хімічному, геологічному та інших факультетах, викликали великий інтерес, жваві дискусії, на них приходило багато студентів з гуманітарних спеціальностей. У цих лекціях було багато того, що замовчували офіційні підручники. Дуже цікаво проходили семінари під керівництвом професора, який заохочував творчі виступи, полеміку, стимулював у студентів політичне думання. До слова, Іван Франко свого часу розглядав історію саме як засіб політичного думання.

Непересічним був науковий потенціал І.І.Шевченка. Він належав до того покоління істориків, яке найменше переймалося кількістю публікацій. Його учні, колишні аспіранти і докторанти пам'ятають, як він з гумором критикував всілякі “метелики” – карликові статті, різного роду “тези”, які не несли нових знань. Творчий доробок ученого нараховує, окрім газетних публікацій, всього до 20 назв, але серед них упродовж 12 років опубліковано три ґрунтовні монографії, кілька брошур, рукописи кандидатської та докторської дисертацій. Своєю проблематикою праці І.І.Шевченка охоплюють важливий період політичної історії України: з 80-х років. 19 ст. до 1920 р. і висвітлюють зародження та діяльність соціал-демократичних організацій, революційні події 1917-1920 рр., встановлення радянської влади, зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Звичайно, до оцінки цих праць, їх методологічної спрямованості, як і до спадщини будь-якого іншого історика, треба підходити критично, конкретно-історично, тобто строго враховувати умови їх створення, ті партійно-ідеологічні парадигми, які насаджувалися історичній науці в 50-60-х роках, ту систему цензурного контролю, що панувала в часи тоталітаризму. Слід також мати на увазі, що в тогочасних працях, окрім відкритої, було немало прихованої інформації, яка проглядалася “між рядками”. До того ж, із численних відвертих розмов, які мав з І.І.Шевченком автор цих рядків наприкінці 60-х – початку 70-х років, склалася думка, що вчений досить критично ставився до правлячого режиму в СРСР, особливо національної політики, засуджував курс на русифікацію України.

Якщо відкинути пропагандистські штампи, цитати з класиків марксизму-ленінізму, з партійних документів, деякі упереджені ідеологічні оцінки, якими переобтяжувалися так звані історико-партійні публікації, то перед нами постануть цілком пристойні історичні дослідження важливих питань української історії на межі 19-20 ст., написані кваліфіковано і професійно.

Яке місце займає наукова спадщина професора І.І.Шевченка в історіографії політичної історії України, яке її значення для науки, які повчальні уроки можна почерпнути з наукової лабораторії вченого? Відповідь на ці непрості питання можна систематизувати до наступних узагальнень.

По-перше, Іван Іванович був першопроходцем в українській історико-партійній науці. Його монографічні дослідження – це, по суті, перші в Україні

праці з цієї проблематики. До появи його монографії не було самостійного дослідження історії соціал-демократії в Україні, Київського союзу боротьби за визволення робітничого класу. Він став піонером дослідження на дисертаційно-монографічному рівні формування союзу робітництва і селянства в період 1919-1920 рр. До речі, коли Іван Іванович писав докторську дисертацію, в Інституті історії АН СРСР московський історик І.Мінц нав'язував йому принципово іншу форму роботи, а саме: “КП(б)У в боротьбі за зміцнення диктатури пролетаріату на Україні в 1919-1922 рр.” Хто-хто, а селянин за походженням і психологією, І.І.Шевченко прекрасно розумів, що диктатура пролетаріату стосовно України – це міф. Думаю, що не випадково робота над дисертацією затягнулася на 10 років і вилілася в дослідження проблеми союзу робітників і селян.

По-друге, на відміну від багатьох інших тогочасних авторів, для І.І.Шевченка була неприйнятна кон'юнктура, він не добирав факти для ілюстрації положень, не шукав підтвердження в джерелах тих чи інших ідеологічних штампів і схем, зафіксованих у “Короткому курсі історії ВКП(б)”. Він ішов від фактів, від конкретних подій і явищ до узагальнень. Це особливо чітко простежується на його розумінні союзу робітничого класу і селянства. Попри всю ідеологічну заданість цього політичного гасла сама ідея змички міста й села, робітників і селян для аграрної країни з переважно сільським населенням мала об'єктивне підґрунтя, яке вчений розкрив шляхом глибокого аналізу конкретної економічної і політичної ситуації, що склалася в Україні, як і в Росії, внаслідок руйнації ринкового механізму за умов політики “воєнного комунізму”. Історики знають, що коли ця авантюра провалилася, більшовики були змушені вдатися до НЕПу, яка на тлі масового голоду була єдиним порятунком для економіки, але трактувалася як економічна основа політичного союзу робітників і селян.

По-третє, у дослідницькій методиці Івана Івановича, як це, на перший погляд, не парадоксально, було багато чого від історіософії позитивізму. Його кредо був пріоритет джерельної інформації. У працях 40-50-х років майже не використовувалися архівні матеріали, натомість його монографія “З історії соціал-демократичних організацій на Україні” (1956) будувалася на документах ЦДІА, зокрема на фондах Київської жандармського управління, Прокурора Київської судової палати, Департаменту поліції, матеріалах Відділу рукописів Інституту української літератури АН. Більше того, це була перша монографія, у додатках якої було вміщено 5 документів з архівних фондів, невідомий лист Г.Плеханова до редакції “Рабочей газеты” і некролог про Ювеналія Мельникова з газети “Вперед”.

Особливо вражає своїм документалізмом джерельний комплекс усіх чотирьох частин дослідження, присвяченого союзу робітників і селян (1958, 1968). Поряд з опублікованими документальними збірниками, спогадами автор досить широко, як для того часу, залучив матеріали Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Центрального державного архіву Жовтневої революції, Центрального державного архіву Червоної армії. Наукова лабораторія історика включала критичне ставлення до джерел, їх співставлення, встановлення достовірності. Документалізм наукового дослідження історика можна розглядати як своєрідне продовження традицій київської школи істориків-документалістів В.Антоновича. Поважне ставлення до джерел учений настирливо прищеплював своїм учням.

З позитивістською історіографією споріднювало Івана Івановича й те, що його дослідницька методика ґрунтувалася на засадах багатофакторності історичного процесу. Показовими у цьому відношенні є перші три частини монографії про союз робітничого класу і селянства. Історик переконливо довів, що доля ра-

дянської влади в Україні, ще більшою мірою в Росії, залежала насамперед від українського селянства. Він процитував слова В.Леніна, що без українського селянства Радянська Росія не встоїть, що боротьба за хліб – це боротьба за соціалізм, навів директиву Раднаркому про необхідність безпощадно придушувати повстання куркулів і конфіскувати весь хліб. З монографії стає очевидним, що більшовики не мали реальної підтримки в українському селі. На січень 1920 р. на Київщині, наприклад, проживало 6 млн. чол., а комуністів нараховувалось 960 чол. (0,016 %). Це капля в морі, до того ж вони були зосереджені в містах і містечках і реального впливу на ситуацію в селі без застосування збройної сили не мали б. З наведених істориком фактів стає зрозумілим, що система хлібозаготівель носила фіскальний характер, здійснювалася шляхом насильницької ревізії, польові суди, в атмосфері нагнітання страху. Більшовики вміло експлуатували зовнішній фактор, так звану небезпеку Антанти і білополяків. Варто додати, що Іван Іванович не стільки описував, скільки намагався пояснити події та явища, скільки аналізував їх, аргументував свої оцінки і висновки. Власне це і є пріоритетний критерій науковості будь-якої праці.

По-четверте, у працях І.І.Шевченка на чільному місці були не класи, навіть не партія, а люди, особистості. Він полюбляв говорити своїм учням: "З кожної сторінки мають проглядатися постаті живих людей" і показував особистий приклад, як це робити. У монографії "З історії соціал-демократичних організацій на Україні" фігурує більше ста прізвищ активних соціал-демократів та їх симпатиків, про багатьох з них наводяться біографічні відомості, невеличкі зарисовки, вміщені їх фотографії. Не випадково також і те, що багато аспірантів професора за його рекомендацією виконували дисертаційні роботи, присвячені персоналіям, а Валентин Хоменко захистив докторську дисертацію з проблеми "Луначарський і Україна".

По-п'яте, це етнічна, а точніше, українська зафарбованість праць Івана Івановича. Справді, він був комуністом, але українським, у його працях присутні характерні для марксистської риторики штампи на кшталт "пролетарський інтернаціоналізм", є навіть брошура про дружбу російського й українського народів, але як людина, як учений він був і завжди залишався українцем. Для нього зразком були не тільки видатний однофамілець Тарас Шевченко, а й Микола Скрипник, Олександр Шумський та ін. Він був патріотом України, її чесним сином. І справа не у вишиванці, яку він полюбляв і не боявся появлятися в ній на лекціях і партійних зборах, а широкій українській душі, національній свідомості і патріотизмі, високій духовності.

В університеті ще й досі пам'ятають, як рішуче виступив Іван Іванович проти І.Стебуна, який паплюжив у своїх лекціях історію української літератури, не побоявся конфлікту з цього приводу з М.Бажаном, як він підтримував і захищав літературного критика П.Конonenка у зв'язку з нападками на його докторську

дисертацію. Коли появилася книга П.Шелеста "Україна наша радянська", він у числі перших організував студентські читання й обговорення, негативно поставився до її офіційної критики. Іронічною була реакція професора на монографію В.Маланчука "Торжество ленінської національної політики" (1963). Торжество в ній є, а національної політики немає.

Українськість Івана Івановича була притягальним магнітом для опозиційної частини української інтелігенції. До нього зверталися й Іван Драч, й Іван Дзюба і Дмитро Павличко. Він підтримував дружні відносини з Романом Гмирею, Іваном Козловським та іншими діячами української культури.

Таким чином, наукові праці, лекції, особистий приклад професора, підтримка і спілкування з українськими шістдесятниками – усе це живило національну свідомість українців, особливо студентську молодь. Не торкаючись тут інших сторін його науково-професійної діяльності, дослідницької лабораторії, наукової школи, участі у вихованні молоді генерції істориків, українознавців, нагадаємо лише, що під керівництвом ученого захищено 43 кандидатських та 10 докторських дисертацій. Отже, можна без перебільшення стверджувати, що йдеться про знакову постать української історіографії 50-х - початку 70-х років ХХ ст., про унікальне явище в історичній науці, в українознавстві, в університетській освіті, у національній культурі, яке не вичерпало своєї енергетики в сучасних умовах. Іван Іванович Шевченко продовжується в своїх учнях, у когорті шевченківців, в учнях його учнів, що гідно успадкували і збагачують наукові традиції та почуття університетського професора.

* Село Бобровиця в 1959р. у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС було затоплене, а жителів переселили за 2км. на крутосхили Дніпра, де сформувався новий населений пункт. Влада проігнорувала протести його мешканців і громадськості, пішла на знищення унікального історико-культурного середовища, пов'язаного з іменами К.Скидана, С.Биховця, П.Буга (Павлюка), Я.Острянина, А.Гуні, Б.Хмельницького та багатьох інших борців за волю України. Вихідцем з Бобровиці був письменник Віталій Чигирин.

** В одній з приватних розмов з професором І.І.Шевченком на початку 70-х років автор цієї статті був приємно здивований високою оцінкою праць Матвія Яворського, галичанина за походженням, зокрема його "Короткої історії України", книг з історії революційного руху і КП(б)У, у яких доводилась її "двокорінність". За цю концепцію історика-марксиста було піддано остракізму і репресовано в 1937р.

*** І.І.Шевченко прийшов у велику науку у зрілому віці. Тепер більшість науковців стають кандидатами наук у 24-25 років, а він у 44, докторами – в 35-40, а він майже в 57. У нього вже був великий громадсько-політичний досвід, зрештою, історією було все його життя.